

ÉRTEKEZÉSEK.

A

TÁRSADALMI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

ELSŐ KÖTET. 1867—1870.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

A M. T. AKADÉMIA
FŐTITKÁRI HIVATALA

PESTEN.

EGGENBERGER-FÉLE AKAD. KÖNYVKERESKEDÉS.

(Hoffmann és Molnár.)

1873.

3 136 02

ÉRTEKEZÉSEK

a társadalmi tudományok köréből.

Első kötet. 1867—1870.

I. Szám. Az uzsora törvényekről. Szinováczy Györgytől.	
1867. 17 l.	Ára 12 kr.
II. Szám. A magyar mezőgazdaság. Keleti Károlytól.	
1867. 19 l.	12 kr.
III. Szám. A nemzet szellemi élete a párizsi kiállításon. Dr.	
Konek Sándortól 1867. 42 l.	30 kr.
IV. Szám. A magyar Korona országainak legújabb népesedeési moz-	
galmai. Dr. Konek Sándortól 1868. 52 l. . . .	35 kr.
V. Szám. Jogtudomány s nemzetgazdaságtan. Kautz Gyulá-	
tól. 1868. 38 l.	25 kr.
VI Szám. A statistika hivatalos és tudományos művelése. Keleti	
Károlytól. 1868. 41 l.	30 kr.
VII. Szám. A római jog s az újabbkori jogfejlődés, Pulszky	
Ágostontól. 1869. 27 l.	20 kr.
VIII. Szám. Gaius. Rentmeister Antaltól. 1869. 116. l. . .	70 kr.
IX. Szám. Záder György magyar akadémiai tag emlékezete. Tóth	
Lőrincztől. 1869. 26 l.	25 kr.
X. Szám. A törvénykezés reformja. Ökröss Bálinttól.	
1869. 18 l.	25 kr.
XI. Szám. A büntetés rendszerről általában, különösen a halálbünte-	
tésről Poroszországban, Pauler Tivadartól	
1870. 26 l.	25 kr.
XII. Szám. A bírósági szervezet, különösen a bíróságok megala-	
kulása. Baintner Jánostól. 1870. 37 l. . . .	25 kr.

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG.

KELETI KÁROLYTÓL.

PEST,
EGGENBERGER F. M. AKAD. KÖNYVÁRUSNÁL.
1867.

A MAGYAR
MÉNYGYÁRTÁS

KÉLT KAROLYTÓL

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG.

KELETI KÁROLYTÓL.

(Olvastatott az 1867. júl. 1-jei ülésben.)

A magyar irodalomnak ritkán jut alkalma megemlíteni, még kevésbbé a M. Tud. Akadémia színe előtt említeni külföldön megjelent oly könyvet, mely Magyarország társadalmi vagy anyagi viszonyait tárgyalja. Jelent ugyan meg a külföldi, nevezetesen a német irodalomban sok, Magyarországra vonatkozó, kisebb nagyobb mű, de tartalmok, kevés dicséretes kivétellel, badarságok halmaza, mely reánk nézve mulattató lehetett ugyan, de tanulságos aligha volt.

Annál figyelemre méltóbb jelenség tehát az oly mű, mely részrehajlatlan objectivitással szemléli tárgyát, elfogulatlansággal ítél rólunk s viszonyainkról, és, méltányos tudván lenni, tanulságossá lesz nemcsak honfitársaira, de reánk magyarokra nézve is. Ily mű azon *nemzetgazdasági jelentés* Magyarországról, melyet a Münchenben lakó Dr. Ditz Henrik a királyi bajor kereskedelmi és közmunkák államministeriuma elé terjesztett, s a mely „*Die Ungarische Landwirthschaft*“ cím alatt, könyv alakjában, az imént jelent meg Wigand Otto kiadásában Lipcsében.

Az 1861-diki magyarországi nagy gabonakivitel után bekövetkezett roppant csökkenés a mezei termények árában, melyet egyébiránt mi is éreztünk, a mellett a nyugateurópai szokatlan bő termések s egyéb pénzügyi természetű okok is oly válságot szültek, mely nevezetesen Franciaországon az összes termelési viszonyok alapos tanulmányozására és hosszas megvitatására vezetett, azonkívül pedig Németország

egynémely kormányt arra is bírta, hogy saját országa mezőgazdaságának érdekében kutassa e válság okait, s iparkodjék kideríteni, vajjon a mezői gazdára nézve oly káros árcsökkenést a gabonafélékben csakugyan a külföld, nevezetesen Magyarország roppant gabonakivitelének kell-e tulajdonítani? minők e félelmes Magyarország termelési viszonyai? s oly kifogyhatatlanok-e természeti kincsei, hogy Nyugat-Európa mezőgazdaságát ily válságba sodorhatták?

Ilyféle nézetek indíthaták a bajor kormányt arra, hogy *Ditz Henriket* a magyar mezőgazdaság tanulmányozásával megbízta. Ez ugyan se könyvében megírva nincs, se, később említendő, leveleiből ki nem tűnik, de kitűnik könyve hangjából s azon folytonos törekvéséből, melylyel mind kormányát, mind honfitársait Magyarország termelési viszonyainak a külföldre nézve ártatlan voltáról meggyőzni s így mindkettőt megnyugtatni iparkodik.

Valószínűleg a bajor kormány meghagyásából utazta be Magyarország egy részét, mire annál alkalmasabb volt, miután azon kevés külföldi tudós közé tartozik, ki nyelvünket nem csak érti, de valamennyire beszéli is. *Ditz* a múlt év ápril és május hónapjaiban megfordult hazánkban s itt fölkereste *Lónyay Menyhért* urat is, kinek szakavatott útmutatásai, mint maga is hálával említi, sokban nagy hasznára voltak. Visszatérvén Münchenbe, elkészíté munkáját, s a lefolyt télen két fejezetet belőle a „tőkéről és hitelről“, valamint „az adókról“ szólókat megküldte *Lónyay* úrnak áttekintés és bírálat végett. *Lónyay Menyhért* pénzügyminister urat folytonos bokros teendőin kívül már ekkor az ország politikai átalakulása s tevékeny részvéte mellett a vele járó országos gondok veték igénybe, s így engem volt szíves megbízni e fejezetek átnézésével, s a *Ditz* által kívánt adatok megszerzésével. *Ditz* érdemen fölül megbecsülte a nyert adatokat s jegyzeteket, nem csak *Lónyay* úr iránt, de irántam is hálára kötelezettnek vallá magát, melyet több levélben kifejezett. Ez előzmény szolgáljon mentségemül ha nem tag létemre a T. Akadémiának oly külföldi művet bátorodom bemutatni, melyet arra minden tekintetben érdemesnek tartok.

Ditz főérdeme ugyanis, hogy bejárva országunk egy ré-

szét, alkalma volt, de lelke is hozzá, hogy a hazánkról eddig megjelent gyöngébb műveket kellő értékre leszállítsa, mindarra nézve pedig, mit szemtől szembe nem láthatott, magyar forrásokat használjon. Sokhoz, külföldi létre, nem juthatott, de a mit használt, a jávából szedte, s művén keresztül akárhányszor találkozunk jeles idézetekkel *Hunfalvy János*, „A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása,“ *Lónyay Menyhért* „közügyekről“, *Galgóczy Károly* „Mezőgazdasági statistika“ című munkáiból; ismeri *Fényest*, forgatja s gyakran használja az Akadémia „Statistikai s nemzetgazdasági Közleményeit“ a „Gazdasági Lapokat“ s az orsz. m. gazdasági egyesület egyéb kiadványait, nevezetesen a mágócsi uradalom leírását, mely uradalmat maga is látogatott; olvassa a „P. Naplót“ és sokat használ a „Pester Lloyd“ jelesen szerkesztett közgazdasági rovatából, nevezetesen többször idéz a több éven át megjelenő „Rückblick“ című cikksorozatról, mely hazánk gazdasági, ipari s kereskedelmi viszonyait alaposan ismerteti. Mindez a külföldi író tapintatosága mellett bizonyít forrásai kutatásában.

Ily eljárás mellett igazolva van, mit szerző bevezetésében mond, hogy „a németre nézve könyve legnagyobb része új lesz.“ A mellett szerényen megjegyzi, hogy — németek számára van e könyv leginkább írva. Lehet, hogy a magyar is nem minden haszon, sőt talán nem is érdek nélkül olvassa. Idegennek ugyanis könnyebb valamely ország nemzetgazdaságát fővonalaiban fogni fel, holott a benszülött, környezve a részletek által, sokkal nehezebben szerzi meg az egésznek áttekintését. Még jobban fejezi ki ezen gondolatát egyik levelében, melyben a magyar olvasóra nézve művét azért reméli némi érdekléssel bírónak, hogy megtudja az ítéletet, melyet idegen, s ennél fogva tárgyilagosabb néző hazánkról. Valamely ország első látásában — írja — valami divinátori rejlik: a részletről lehet hamisan itél az illető; de az összesnek benyomása, melyet inkább sejt és érez, mint öntudatosan nyer, többnyire helyesebb, mint ha az egyesből és részletekből az egész iránt akarunk okulni Másrészt pedig — s ezért bocsánatot is kér, hogy kimondja — a magyar szeretete hazája iránt többnyire sokkal nagyobb, semhogy összes viszo-

nyait elég objectiv szemlélhesse, talán szemlélni is akarná. Ezzel mintegy indokolni akarja több helyt szigorú ítéletét, de e szigorúságát is megbocsáthatjuk, mert ugyan ez idézett levelében alább azt mondja, hogy ha csak szívem szerint mondanám el ítéletemet, úgy Magyarország még sokkal rózsaszínűbb világításban jelennék meg, mert Magyarország, úgyszólván, első szerelmem.

Előszavát pedig így fejezi be: Elapokon Magyarország földje és népe oly elismerésben részesül ugyan, minő külföldön nem épen szokásos. Ez elismerés azonban valószínűleg még határozottabban nyilatkoznék, ha a magyarnak nem épen gazdasági oldala volna szemünkben leggyöngébbike, de nekünk ezzáltal csak evvel van dolgunk.

Ily szempontokból indulván ki szerző, annál kellemesebben hat igazságos ítélete; itt-ott feltűnő félszege, inkább hiányossága pedig onnan magyarázható, hogy vizsgálataiban, saját vallomása szerint, leginkább csak a két magyar síkságra szorítkozott; tanulmánya fő tárgyaul pedig az alföldet tévé, a gabonatermelés e voltaképi hazáját. Mivel pedig az országot nem fogja föl kellőleg egészben, földterülete ropant változatosságát s egyes részei egymást kiegészítő, kölcsönösen támogató voltát kellőleg számba nem veszi, ezért mondható félszegnek, de csakis abban, a mi az egész országot, s nem abban, mi az alföldet illeti.

Szolgáltat is igazságot mindjárt műve kezdetén, hol „a terület“ című fejezetben hazánk talaját s gazdálkodási módját ismerteti. Helyes különbséget tesz a kis és nagy birtok külön műveltetése között; elismeri, hogy nagyobb uradalmaink némelyikében a legokoszerűbb gazdálkodás foly, de hogy egészben azon gazdasági rendszerre vagyunk utalva, melyet országszerte követünk. Képzeltetni, mennyire elborzadt a rationell gazda, láttára azon szörnyű pocsékolásnak, melyet a trágyával üzünk, de rögtön beismeri, talajunk minősége mit kíván, illetőleg mennyire nem kívánja még sokhelyt a gazdagabb trágyát, mely után a gabona könnyen megdől s elromlik. Belátja szükségét annak, hogy a magyar gazdagabb földet valamennyire teljes erő kifejtésében meg kell gátolni, minél fogva szűz földben, vagy erősebb trágyázás után, egy-két

erősen kiszívó vetést alkalmazunk. Ezt ugyan — ugymond — Németországon is tesszük, csakhogy ott a kiszívó vetés termését akarjuk ez által fokozni; a magyar azonban a többi termést akarja általa biztosítani oly módon, hogy a megdőléstől megóvja. Mi németek a csekély termőképeséget iparkodunk trágyázás által kellőképp fokozni; a magyar földje fölös termőerejét iparkodik szivattyuzó növények által kellő mértékére leszállítani.

S habár Németországon rabló-gazdaságnak ezímeznék földmivelésünk legnagyobb részét, s a racionalitással meg egyeztetni sehogy sem tudnák: ő gazdasági rendszerünket jelen viszonyaink között nem csak okszerűnek tartja, de más rendszert egyelőre nagyrészt lehetetlennek is; mert Magyarország az extensiv gazdaság hazája, s benne nagyobbára korlátlanul uralkodik a természet hatalma. Munka és tőke csak annyiban szabnak irányt a magyar gazdaságnak, a mennyiben hiányoznak, s ez által azon helyzetbe kényszerítik a gazdát, hogy gazdasága a talaj és éghajlat természetes viszonyaitól lesz függővé. Azért, szerinte, bizonyos nemzetgazdasági jogszzerűséget földmivelésünktől megtagadni nem lehet. A föld ugyanis — úgymond — nem önmagáért létezik, hanem az emberért van, emberi céloknak kell szolgálnia. Csak arról lehet szó, mely úton felel meg rendeltetésének leginkább. Ha a talaj erejét az által értékesítem legjobban, hogy gabona alakjában külföldre szállítom: ugyan mi megróvni való van ebben? S ha talajerőnk egy részének külföldre szállítása által vagyont szerzünk, s ezt ismét jövedelmezőleg beruházzuk, vajjon utódaink ezért meg fognak-e róvni, s átkozni fognak-e, hogy gazdagságot gyűjtöttünk számukra, mert e gazdagságot cserében ama talajerőért előnyösnek láttuk?

Álföldi útaink járhatatlansága állandó bajaink közé tartozik, melyek orvoslását óhajtjuk ugyan, de várni alig merjük. E mellett útaink ezen állapotra gúny és élez tárgya volt éveken át német szomszédainknál, sőt magunknál is. *Ditz* e bajról is másképp ítél. Számba veszi ugyanis a kellő útépitési anyag hiányát és azt mondja: Ha idegenek az utak e szomorú állapotát vázolva, mellesleg észrevételeket tettek a nép indolentiájára, s a hatóságok tétlenségére, akkor elfelejtették

azt, hogy a természet e viszonyokat majdnem mellőzhetetlenné tette. Kevésbbé könnyű lenne ez utak javítására czélszerű eszközöt ajánlani, mint rossz állapotuk fölött élczeket faragni. Mind a mellett nem old fel bennünket minden hiba alól, de — úgymond — talán még sem fekszik a vasutak hivatásán kívül, hogy lassan-lassan jó anyagot szállítsanak a magyar síkságra. Mellőzték ugyan már azon nézetet, hogy a világforgalom szüli a helyi forgalmat; inkább azt tartják, hogy az élénk helyi forgalom idézi elő a világforgalom élénkségét, s ennélfogva immár többet tartanak a jó mezei s községi utakra; a magyar alföldre nézve azonban a megfordított fejlődésnek kell tért foglalni: előbb vasutak, és csak aztán lesznek jó országutak; mert csak amazok segítségével szállítható a magyar síkságra a szükséges anyag.

A mondottaknál talál szerző alkalmat a Tiszaszabályozás méltánylására is. Ezt igazolásaul hozza fel annak, hogy a magyar nemzet kellő tetterővel bír nagyszerű eszméknek nem csak tervezésére, hanem foganatosítására is. És felsorolva e helytt a szabályozás által elért eredményeket mégis félszegnek tartja, hogy csak a mentesített négyszög mérföldeket tartók szem előtt, s hogy a földet a víz lecsapolásával nem javítottuk, hanem részben rontottuk, a mit csak későn láttunk be. Ismertük ugyan a víz átkát; de áldását csak hiányából tanultuk megismerni.

Hazánk éghajlati viszonyainak vázlatában nagyobbára *Hunfalvy János* kezdetben idézett jeles munkáját használja, de tudomást vett *Érkövynek* az 1863-ki aszályosságról megjelent röpiratáról is, s ez alkalommal az erdők éghajlati fontosságára is kiterjeszkedik. Tudja ugyan, hogy újabban megtagadják az erdőtől az esőmennyiiségre gyakorolt hatását, s hogy csak rendező befolyást engednek neki a csapadékokra. Azt is megengedi, legalább igaz lehet, szerinte, hogy az eső mennyisége szaporodott, noha erdőt irtottak; mert nem az erdő maga okozza és sűríti a csapadékokat, hanem az erdőnek s mezőnek változósága. Nem az alacsony hőmérsék okozza az esőt — hiszen akkor a sarkoknál folyvást esőnek kellene lenni — hanem a légnek melegebb területről hidegebbre vonulása, tehát melegebb s hűvösebb helyek váltakozása.

Ha ezt előidézzük, szaporítjuk az esőt is, akár szigetet helyezünk a világtengerbe, akár az őserdő egy részét irtjuk, akár tavakat ásunk az országban, vagy erdőket ültetünk a síkon.

Fájdalom, hogy meg nem czáfolhatjuk szerzőt, midőn országunknak az erdők iránti ellenszenvéről beszél; de nem — úgymond — nem az ország esküdt ellensége az erdőnek, hanem a népe. A magyar az ázsiai fensíkon megszokta volt a fátlan pusztát, ez legjobban is felelt meg nomád gazdaságának: a fa, az erdő megfosztá legelőjétől, s ezért iparkodott azt kikerülni vagy kiirtani. S ez alkalommal eredeti megjegyzést tesz, melynek megítélését nyelvészeinkre bízom, de a mely világosan mutatja, mily különös benyomásokat szerez az idegen hazai földünkön és nyelvünk által. „A mint nekem látszik — úgymond — alig nyilatkozhatik a magyar idegenkedése az erdő és fa iránt világosabban, mint nyelvében. Magyarul a „Baum“ egyszerűen fa. De hogy a magyar bizonyossá legyen az iránt, hogy természetes élő állapotában levő fáról van szó, azt mondja *élőfa*; mi (németek t. i.) legalább föltesszük a fa életét, ha egyszerűen fáról beszélünk. Azontúl szereti a magyar az élőfák névéhez a fa szótagot is hozzá bigyesztetni: többnyire azt mondja „tölgyfa, fenyűfa, nyírfa,“ ha egész általánosságban beszél s a mikor mi egyszerűen azt mondjuk „Eiche,“ stb. „Nekünk ez kezdettől fogva úgy tetszett — folytatja szerző — mintha a magyarnak előbb a genus (fa) iránt kellene tisztába jönni, ha a species (tölgy)-ről beszél. Talán bebizonyítja a nyelvkutatás abbeli hypothesisünket, hogy a nyelv ott legszabatosabb, a hol ismert elemben mozog, ott pedig kiszélesedik, a hol kevésbbé érzi magát otthonosnak.“

A mondottakból is kitünik, mily fontosságot tulajdonít az erdőknek, még nagyobb a földöntözésnek; mert a magyar alföld vízhiányán csak ez által fog lehetni segíteni. Ez a jelen nagy eszméje, mely remélhetőleg közel jövőben tetté fog válni. Amde azért óva int, ne ámítsuk magunkat a végrehajtás nehézségei iránt, melyek nagyrészt az alföldi síkság csekély lejtőségében rejlenek, s ne hivatkozzunk Lombardia példájára. Ez intését iparkodik be is bizonyítani. Lombardiában ugyanis olcsó a töke, még olcsóbb a munka, azontúl ha ott valamely

területet öntöznek, akkor tiszta jövedelme tán tízszeres, földérteke pedig még nagyobb, mint hasonló területé Magyarországon. Lombardiában ugyanis egy hold föld tiszta jövedelme 50—60 frtba véve nem épen túlságos, s ez egy □ mfdre 600,000 frt. Magyarországon örülnek 6 frt. tiszta jövedelemnek holdjától, mi □ mfdenkint csak 60,000 frt. s így szerinte minden egyéb tényezőket is számba véve, világos, hogy a területhez arányos hason költségű öntözés Magyarországon a tiszta jövedelemnek sokkal nagyobb százalékát emésztene meg, s hogy bizonyos nagyságú területtől Magyarországon nem lehet a földöntözés költségeihez hasonmagyságú járulékot igénybe venni. Ahhoz pedig — úgymond — hogy az alföld a magyar hazája, büszkesége és gazdagsága, valaha csakugyan oly virágzó bájos kertté legyen, minőt Széchenyi hazájának megjósolt, ahhoz az alföldnek másnak kell lenni, mint a természet sütő serpenyőjének, melyet az éghajlat néha néha magához ragad, hogy a gazda legszebb tavaszi reményeit füstté változtassa, egyebet nem hagyván hátra jajveszklő nyomornál. — Az erdősítésen kívül csakis a földöntözés varázsolhatja ily viruló kertté az alföld aszályos rónáit, de fogja is tenni, előbb vagy utóbb jöjön el bár országa.

Eddigelé nem lelkesíti szerzöt az alföld. Egyéni szenv s a természet nagyszerűsége vegyes érzületet támaszt benne s épen a mi a benszülöttnek oly drágává teszi az alföldet, a tömeges az, úgyszólván, végtelen, az nyomja őt. Szerinte mindenütt túlrad a tömeg, a tagozás, az alakok változatossága csekély. Szintügy roszul hat reá az apró vizek hiánya sokszáz mérföldnyi nagy folyók visszatetszenek neki. Továbbá az alföldi városok, melyek és a falvak közt szerinte egyéb különbség nem létezik, mint hogy a gulyás vagy kanász emezekben nagy csordát hajt ki, amazokban meg igen nagyot.

A tanyai és szállási gazdaságot saját szemlélése folytán ismeri, jól festi és a jövő okszerűbb földmívelésnek ebben látja alapját, de jövő fejlődésnek csak is ezekben lehetőségét. A magyar konyháját s mindenben — a lakást kivéve — fényes életmódját azonban úgy látszik, nem helyesli, s kinek alkalma volt — úgymond — ezeket szemlélni, az meg fog győződni, hogy a házi gazdaság eddig intensívebb volt a mezői gazdaság-

nál s innen meg fogja magának magyarázhatni, hogy amarra több gondot fordítottunk, mint emerre.

Mind a mellett még a pusztai betyárok iránt is gyöngéd ítéletében, s létezésökből nem kohol vádat se az ország se lakói ellen. Föltűnt ugyan neki is a sok statarium-hirdetés, de ebből mindössze azt következteti, hogy az alföld végtelen pusztáin tovább volt alkalma garázdálkodni a magyar betyárnak, mint a német rablólovagoknak saját hazájokban.

Magyarországot műve több helyén a közvetítetlen ellentétek hazájának mondja. Így mezei munkafelosztásunkat határozottan rosztalja, mely mindjárt aratás idején iparkodik az egész nyomtatást, cséplést is elvégezni, mi fölösen összpontosítja az amúgy is rövid időre szorított munkát s hosszabbra nyújtja az év nagy részének tétlenségét. Ebben a végletek iránti hajlamot, közvetítés nélküli ellentétet lát. Vagy tömeges munka, vagy tömeges tétlenség. Ez tökéletesen illik szerinte az óriás falvak és mérföldnyi pusztaságokhoz, a nagy folyamok és patak nélküli rónához, valamint egyik termény legbujább s legterjedtebb virulása s mások teljes hiányához vagy kivéséséhez.

Alföldi népünk lakhelyéről, gazdálkodásáról, s a birtokok tagosításáról szólván, ismét nyelvészeti kitérést enged magának és megakad a „puszta“ szó sokféle értelmezésén. Ha földadata volna — úgymond — a magyarok miveltési történelmét megírni, a „puszta“ szó különféle jelentéseit fogadná el fölosztási alapul. Az első korszakban e szó a merő pusztaságot (Wüste, Steppe) jelenti; a második legelő jelzésére használja; a harmadikban az elszórtan fekvő gazdaságoknak és földeknek adja elnevezésöket. Mindenütt azonban azt mutatja e szó, hol kereshető és hol fekszik a magyar gazdaságunk s vele a magyar életnek magva.

A földmivelőkről magokról szólván, elismeri ugyan, hogy a magyar sokkal gondosabban, szabatosabban végzi munkáját, mégis azt tartja, hogy csak a német üz nálunk intensív gazdaságot. A szerző ezen nézete természetesen foly azon félszegegségből, melylyel kezdetben vádoltuk, hogy ugyanis Magyarországnak csak egy részét ismerve, ebből ítél az egészre. Mindamellett e helytt is figyelemre méltó megjegyzést tesz.

Megezáfolja ugyanis azon, külföldön általánosan elterjedt hiedelmet a magyar parasztbirtok roppant terjedelméről, és, noha a nagyobb területet ő is elismeri, a tökehiány s egyéb általa bőven tárgyalt okoknál fogva az extensiv gazdaság csekélyebb jövedelmére utal, mely gazdaságot mind a mellett a magyar paraszt még sokáig lesz kénytelen folytatni. S ezeknél fogva úgy találja, hogy a magyar paraszt közelebb áll a törpegazdasághoz, mint a külföldi német a legtöbb vidéken, habár amaz háromszorta nagyobb területtel bír. Nagy különbséget pedig Magyar- és Németország kisebb gazdaságai közt abban talál, hogy nálunk igen kevés az úgynevezett munka- birtok, vagyis az oly földbirtok, melyen a család nem a föld jövedelméből, hanem azon munka után él, melyre a földbirtok alkalmat szolgáltat. Magyarország szerinte csak az úgynevezett élelmi birtokokat ismeri nagyobb számmal; és a munka-birtokok azért is ritkák, mert a magyar földmivelés nem enged rendes munkálkodást, hanem csak lökészerű túltengést egy időben, és teljes munkahiányt az év másik részében.

Ez állítás egészben ugyan el nem fogadható, mert az ellen nemcsak a felvidéki, a lehetőségig felaprózott, birtokok szólnak, hanem ellene szól az alföldi fertályos gazda, a zselér és dohányos gazdaságai, ellene szólnak a kisebb haszonbérlok, de a kikről szerző maga később részletesebben értekezik.

Nagyjából azonban igaza van annyiban, hogy Magyarországon, legalább az alföld nagy részében, a földbirtoknak csak két véglete találkozik: roppant birtoktömegek a földesurak kezén és aránylag csekélybirtoku parasztok. A végletek közvetítése hiányzik, hiányzik a közép nagyságú birtok s a hol ez nincs, ott lehetnek ugyan *egyének*, de nincs *osztály*, mely egy úttal munkás és hatalmas legyen. A hatalom, legyen bár miveltség vagy vagyon, szellemi vagy gazdasági töke, itt igényt ad a henyelésre s a munka nem a törekvés kifejezése, hanem szegénységet, hatalomhiányt jelent.

E túlszigorú ítélet általánossága ellen tiltakoznunk kellene, ha szerzőt félszegségről előbb már nem vádoltam volna, a mennyiben ismét csak az alföldön sok helytt található viszonyaiból egész országunkra következtet; tiltakoznunk kellene továbbá, ha a kivételeket maga is nem tisztelné és

valljuk be, ha, e kivételeket leszámítva, nagyban igaza nem volna.

A nagy és kis birtok egyensúlyba hozására szerző hasznát látna Magyarországra nézve oly intézetek működésében, minő a belga bank, mely a többek közt, mint tudvalevő, nagyobb birtokok fölaprózását és törlesztés melletti eladását tűzte ki egyik föladatául. Ily intézeteknek Németországban ugyan nincs nagy hitelök, de Magyarországon jól működhetnének, ha nem annyira az intézet saját hasznát tartanák szem előtt, minél fogva az ilyen nehezen fog középbirtokokat hasítani a nagyobból, hanem újra törpe birtokot, melyre aránytalanul több vevő akad. Hogy tehát az országnak haszna legyen ily intézetből, olyannak kell lennie, mely lemondhat az osztalékról, mely részvényeseit azon érzéssel fizeti, hogy hazafias cselekvényt műveltek, mint az a m. földhitelintézetnél történt, melyről szerző részletesen s nagy elismeréssel szól. Ily intézet azután más elvek szerint is járhatna el s nem saját legfőbb hasznát volna kénytelen mindenekelőtt szemügyre venni.

Felette sok tért és időt venne igénybe, ha szerzőnek rendszeresen felosztott műve minden fejezetét az eddigi arányban akarnám ismertetni. Még csak egy-egy megjegyzését emelem ki itt-ott.

Ránk nézve kevésbbé érdekes, de tanulságosabb szerző honfitársaira nézve, hogy a magyar úrbéri viszonyoknak történelmi fejlődését ismerteti; az úrbéri váltság hiányait, a földesúrra nézve nagy hátrányait hiven ecseteli, de bajait csak átmenetieknek tartja. Szerinte csak az átmenet volt nyomasztó, állandó következményei Magyarországon is megmutatták, hogy a telek és munka szabadsága mellőzhetlen föltételek arra nézve, hogy a mezőgazdaság azon magas polezra vergődjék, mely korunknak megfelel.

Jeles két fejezet a „hitel és tőke“ című, valamint az „adókról“ szóló. Mindkettőben igazolja szerző többszörös állításunkat, hogy méltányolni tudja viszonyainkat, s habár politikai ellenszenvünket a megszűnt kormányrendszer iránt, legalább gyűlöletességét egészen föl nem fogja, mégis kellően számba veszi, mennyi hátrányt okozott gazdasági fejlődésünk-

ben, mennyire zsibbasztotta a hitelforgalmat s bénította összes termelésünket a felette nyomasztó adórendszer.

Nagy elismeréssel nyilatkozik továbbá gabonakereskedésünkről, melynek főérdemet tulajdonít arra nézve, hogy gabonakivitelünket szervezvén, a termelésre is üdvösen hatott s azt tetemesen fokozta, s mert ily szerves kereskedésünk terményeink minden fajára nézve még nincs, azért nem tudtunk, szerinte, eddigelé nagyobb eredményeket fölmutatni, például a bornál s egyéb ugyancsak a világ piaczára való czikkeinknél.

Kiemelendő itt egy újabb értelmezése az *activ* és *passiv* kereskedésnek. Nem ragaszkodik az elavult mercantilrendszer elcsépelet fogalmaihoz, hanem egészen más, — mint hiszem — helyesebb értelemben használja eszókat. Szerinte ugyanis sokáig *passiv* volt a magyar gabonakereskedés annyiban, hogy a magyar külföldről várta a tudakozást; a külföldi vevő maga jött az országba vásárlás végett, de azt csak akkor tevő, ha megszorult, máskülönben cserben hagyta a termelőt. Ha Magyarország rendszeres elkelést kívánt külföldön, magának kellett utána fáradnia, magához kellett szoktatnia a fogyasztót, s mert ezt teszi, mert erre iparkodik: ez szerző szerint a legjobb út, hogy kereskedelmünk *activ*vá legyen. E célznak igen megfelelő intézkedés, hogy például Svajcz főbb városaiban több év óta vannak magyar gabonakereskedők, kik ott vevőket szerznek árúknak. Ez intézkedés nélkül nehezen volna Svajcz a magyar gabonának oly erős fogyasztója.

Ugyanez elismerés alkalmával azonban keményen megróvja mezőgazdasági statistikánk hiányát. Miután Magyarország — úgymond — agrarstatistika nem létezik, még kevésbbé lehet szó megbízható aratási statistikáról. Az egyedüli, a mi történik és történhetik, az, hogy a kereskedelmi testület gyűjti azon adatokat, melyek ránézve hozzáférhetők. Pest és Győr kereskedelmi statistikája nyújt ugyan némi áttekintést az ország évi forgalmi viszonyairól; de az ország termeléséről csak többé kevésbbé bizonytalan becslések léteznek. Csak ha a magyar statistikára nézve valaha több fog történni — s vajha meghallgatnák az idegen fohászt magyar honfitársaink, — csak ha az előző év termeléséből, a hazai fo-

gyasztásból s a kivitelből fog lehetni meghatározni a létező készletet, s ha előbbi termékek összehasonlításából az idej aratás minőségére fog lehetni következtetni, csak akkor fog a gabonakereskedés biztosabb alapon működni, s az ingadozások, melyek alaptalan nézetekből erednek, szűkebb határok közé lesznek szorítva.

Meg kell még jegyeznem, hogy szerző földrajzi és éghajlati viszonyainknak legmegfelelőbbnek a gabonatermesztést tartja, hogy állattenyésztésünknek nagy jövőt legalább közelben nem jósol, mert elmúltak az idők, hogy pusztán legelő mellett jövedelmező állattenyésztést lehetne folytatnunk. E téren a nálunknál míveletlenebb orosz, lengyel és dunafejedelemségi síkok, csekélyebb adójok, szóba sem jöhető földjára díjuk mellett mindinkább győzedelmesebben fognak velünk versenyezhetni. Magyarország politikai szerkezeténél fogva s a földjéhez kötött számtalan igény mellett, már a culturállamok közé tartozik, s okszerűbb gazdasági rendszerre van utalva. Ily okszerű gazdasági rendszer pedig állattenyésztésre nézve az istállózás és takarmánytermesztés. Csak hogy erre éghajlatunk legalább a roppant síkokon nem alkalmas, s ezért nem hiszi, hogy sokáig oly nagy arányban fejlődjék összes mezőgazdaságunk, mint az utóbbi két évtized alatt.

Ez ugyan igen rövid kivonata szerző érdekes fejtegetésének, melyeket „a gazdaság kezelése,“ „takarmánytermesztés és állattenyésztés“ és „az állattenyésztés ágai“ című fejezeteiben bőven tárgyal és sok helytt helyesen indokol. A kit közelebbről érdekelnek *Ditz* mindenestre megfontolandó nézetei, magára művére kell utalnunk. Nem szükséges ugyan ezt tennünk „a kereskedelmi növények“ és „a mezőgazdasági ipar“ című fejezetekre nézve, melyeket minden tekintetben gyöngébbeknek tartok.

E téren szerző nemcsak nem szerzett magának kellő ismereteket, de hiányzik a más helyeken oly elismerésre méltó tájékozottság is. Egyáltalában itt üti ki magát leginkább a többízben említett félszegség, melynélfogva az alföldön tapasztaltak után az egész országról s nem épen helyesen ítél. Igaz, hogy iparunk még zsenge korát éli, de nem lehet állí-

tani, hogy nincs iparunk, mint nem lehet állítani, hogy a magyar népnek ellenszenve van az ipar iránt. Legalább nem szabad vele szembe állítani a németet vagy éppen a tótot, mert ha e kettő csakugyan számosabban foglalkozik az iparral a magyarnál, ez onnan ered, hogy az iparnak kedvezőbb hazai vidékeket nagyobb számmal ez lakja. A hol pedig a mezőgazdaságra van utalva, mint éppen az alföldön, szerző saját szemlélése által tapasztalhatta volna, hogy se a német, se a tót nem mond le, a hol üzheti, a mezőgazdaságról, hogy mesterember legyen.

El kell egyébiránt ismernünk, hogy nem könnyű föladat idegent fölvilágosítani az iránt, mi okozta iparunk hanyatlását, illetőleg mi gátolta fölvirágzásában. A látszat ellenünk van s nem követelhetjük, hogy más is oly szemmel nézze iparunk csiráit, mint mi, kik nem hogy ellenszenvvel nem viselhetünk iránta, hanem ápolni szeretnők minden módon, kivéve a szabad fejlődés rovására s a nagy többségre vetett fölös adózás által. Ezért a ki iparos viszonyainkat nem fogja fel kellőleg, nem is ítélhet vámpolitikai nézeteinkről sem. Mindenesetre azonban rosszul értesült szerző, midőn híres magyar nemzetgazda állítása után mondja, hogy nálunk a legolvasottabb nemzetgazdasági írók *Wirth Miksa* és *Carey*. Tehát — mint hozzá megjegyzi — az ipar imádója azon országban, mely az ipart csak neve után ismeri, s a védvámot ott, hol a védvám legkevésbé bírná az ipart életre kelteni. — Megnyugtathatjuk ezért, hogy e nagy ellentétek nálunk nem igen uralkodnak, s habár *Carey* újabb időben föl is kapott, s fölkapott, mert, azt hiszem, sokan rosszul értik, *Wirth* még is nem szabott irányt.

De ha hibáztatjuk is a külföldi író ítéletét, mert csonka információ alapúl, ne tagadjuk magunk közt, hogy nemzetgazdasági politikánk, illetőleg iránya iránt egészben nem vagyunk még tisztában, s főleg tudományos fejlesztése csakugyan oly irányban mozog, melybe a komolyan gondolkodó csak nehezen nyugthatik bele, s tán elérkezett már az idő, hogy azt kissé szigorúbban szellőztessük hazai szempontból.

Ideje, hogy rátérjek a szóban levő irodalmi termék végfejezetére, melyben szerző „nézeteit“ valamennyire össze-

foglalta, de a melyeket ismételni nem szándékunk. Kilátásai nem épen fényesek, de hiszem, nem fosztana meg bennünket jövőben vetett reményeinktől.

Szerző *Széchenyink* azon unalomig idézett nagy szavát tüzi e fejezet élére, hogy „Magyarország lesz“, s nem kutatva politikai s nemzeti lételünk önállósága a múlté már, vagy még csak a jövőtől várható, bizonyosnak állítja, hogy hazánk nemzetgazdasági jövője még csak ezután következik. E tekintetben tehát szerinte a fiatalság korát éljük, de előre törekvésünk módjait nem helyesli. Elismeri ugyan a magyar önfeláldozó hazaszeretetét, de még a nemzetiség és szabadság legszentebb kincseit sem látja biztosítva az által, ha csupán halni tudunk a hazáért. A mai kor többet kíván, ma már élni is kell tudni érte. Kicsinyli a külső tüntetéseket, melyekben kétségbevonhatatlan hazaszeretetünk nyilatkozik, s azt hiszi, ez sokkal erősebben nyilatkozhatnék, ha a hazáért egy óráig se politizálnánk hiába, de annál serényebben iparkodnánk az ország hatalmának emelésére az által, hogy mindenki saját gazdaságában törekednék mind előbbre; akkor az egész is gyarapodni fog — s ha mindegyikünk saját körében iparkodik előmozdítani a művelődést: akkor az egész nemzet műveltsége gyarapodik és fokozódik.

Nem hiszi továbbá, mint már említve is volt, hogy Magyarország ugyanoly arányban gyarapodjék, mint az utóbbi két évtizedben! Miben látja szerző e nagy gyarapodást, midőn országos elemi csapások beláthatlan során kívül sújtottak ennyi ellenséges kormány félszeg intézkedései — nehezen megérthető. Pedig szerző a letűnt kormány hatását helyesen festi, midőn azt mondja, hogy a centralisatio rendszerétől hihetetleneket vártak Magyarország fejlődésére nézve. Csak a magyar maga nem várt semmit; s inkább igaza volt, mint elleneinek. Igaz ugyan — ugymond — hogy ha az ember a múlt évtized hivatalos és félhivatalos lapjait olvassa, akkor majd minden hasábon találkozik azon hihetetlen fejlődés hirdetésével, mely Magyarországon évről évre tapasztalható. A következmény azonban, fájdalom, megmutatta, hogy itt a hihetetlenre több súlyt kellett volna fektetni, mint a fejlődésre. Azon fejlődés, melyet Magyarországnak a centralisatio ho-

zott, majdnem kizárólag az adóbudget számaira vonatkozik. És ha egyébkint is fejlődött az ország, nehezen a centralisatio volt oka.

Csalódik egyébiránt szerző, ha azt hiszi, hogy Magyarország semmit se tanult azon rendszertől, melytől szerinte több jót kellett volna tanulnia. Tanultunk mi, legalább megtanultuk az egyet, mit nem kell s hogyan nem kell valamit tenni az ország fejlesztésére. És az ellenszenvtől, melylyet ama rendszer iránt viseltetünk, ismét hibásan következtet szerző, hogy a magyar sokkal türelmetlenebb a nemmagyar iránt, mint bármely más nemzet az idegen iránt. És e téveállítása után szabad tán azon további állításán is kételkednünk, hogy Magyarország szegényebb mint lennie kellene, ha az idegen jónak előnyt nyújtana a rosztabb belföldi előtt, mert erősen meg vagyok győződve, hogy sokban hibáztunk és sokat helyesebben teszünk vala, ha többre becsüljük sajátunkat és sok ipari, művészeti vagy irodalmi czikkre nézve fölényt nem keresünk az idegenben csak azért, mert külföldi.

Szerző igen jól ismeri a mezőgazdaság és ipar közötti szoros viszonyt s ennek roppant fontosságát a mezőgazdaság fejlesztésére. Igaz az, hogy fejlett ipar mindenkor jele a nemzetgazdasági virágzásnak, miután ez a mezőgazdaságot is emeli, s a hol e kettő egész erővel termel, ott a kereskedelem sem hiányozhatik. Igaz az is, hogy valamely ország mezőgazdasági virágzása távol eshetik az összes nemzetgazdaság virágzásától. Ha ugyanis hiányzik az ipar, akkor a föld terménye csak külföldön értékesíthető s ezért benn az országban csekély értékű; a mezőgazdaságnak hiányzik az erő a vásárláshoz s minden virágzása mellett tehetetlen marad. Ott pedig a kezeskedés is gyöngye lesz, hol a nyers terményeken kívül egyéb forgalom nem létesíthető.

Mindez való, de mert szerző a magyar nép és az alföld iparképességét gyöngének ismerte föl, abból nem következik, a mit szintén állit, hogy Magyarország ipara kevésbbé képes fejlődésre, mint Nyugat-Europa bármely más államaé. S ha az előzményt kétségbe vonjuk, nem szükséges szerző következtetéséhez sem csatlakoznunk, hogy t. i. mezőgazdaságunk sem fog azon magaslatra emelkedni, melyre emelkedhetnék, ha

belföldi iparos gyártmány a mezőgazdasági termelésnek magasabb értéket adna s a földet elszegényedéstől megóvná.

Magyarországot egész terjedelmében kell tekintenünk, ha gazdasági és iparos viszonyait alaposan szemlélni, jövőjük iránt valamennyire bekövetkezhető jóslatot akarunk mondani. És mert Magyarországnak az alföld s a dunamelléki róna, habár tekintélyes tért foglalnak, mégis csak részeit képezik; s mert hazánk többi része mindazon előföltétellel bír, mely hatalmas ipar fejlesztésére szükséges; mert végre, nem találni népünkben általában ellenszenvet az ipar iránt, mit látszólag csak azon körülmény bizonyít, hogy többen foglalkoztak eddig a jobban jövedelmező mezőgazdasággal: azért lehet reményünk hazánk jobblétéhez és ezért örömmel csatlakozhatunk szerző végszavaihoz, melyekkel mintegy maga is el akarja törülni itt-ott szigorúbb ítélete lehető rossz benyomását. „Mi is hiszünk — úgymond — Magyarország jövőjébe; de ez nagy és tartós csak anyagi alapon lehet. Nem is Széchenyi a politikus volt az, ki hazájának nagy jövőt jósolt, hanem a nemzetgazda, ki a nemzetgazdasági jövőből következtetett a politikai és nemzeti jövőre. Hiszünk a magyar nemzetgazdaság fölvirágzásában, habár még sok studiumon kell áthaladnia, még sok akadályt le kell győznie, s mert ebben hiszünk, azért meg is vagyunk győződve, hogy Magyarországot s nemzetét még nagy jövő várja.
